

# **EUSKARA ETA EUSKARARIREKIKO IKERLANAK (1700- 1880)**

**Koldo Mitxelena  
Euskal Herriko Unibertsitateko Filología eta  
Geografi-Historia Fakultatekoa**

## EUSKARA ETA EUSKARAREKIKO IKERLANAK (1700- 1880)

Elegir es siempre trabajoso y elegir lengua en una ocasión como ésta es doloroso, al menos para mí, además de molesto. Pesadas las razones que me empujaban en uno u otro sentido, he llegado a la conclusión, dadas las circunstancias, de que valía más no escoger el castellano, salvo en esta brevísima explicación.

En efecto, es difícil que quien las haya leído se olvide de las palabras de don Julián Elorza, tan entrañablemente unido a esta Sociedad cuyo renacimiento no ha podido ver, al presentar la conferencia de don Julio de Urquijo (pag. 404 de las Actas) sobre «El estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca»:

«Ello, a mi modo de ver, demuestra con toda elocuencia el interés que tenemos todos de que nuestra peculiar lengua salga de la prostración... y en que la fundamos, sin temor ni tibiezas, por todos los ámbitos del pueblo vasco a fin de que de esa manera podamos celebrar, en fecha no muy lejana, un Congreso en cuya convocatoria podamos decir lo que no hemos podido ahora: la lengua oficial de este Congreso será el Euskera.»

Estoy seguro de que estas palabras de don Julián no tienen el sentido exclusivista que una lectura literal, que no tomara en cuenta la situación, podría atribuirles. En todo caso, a mí no me mueve ningún interés de esa clase. He pensado simplemente que, si la lengua vasca puede y debe tener oficialidad en algún caso, Este ha de ser sin ir más lejos la sección del Congreso dedicado a ella misma. Esto es lo que nos sucede, por ejemplo, en la Universidad, y me parece natural que ahora ocurra lo mismo.

Añado una observación como final de este principio. Un estudio detenido de la situación lingüística de Vasconia, y empleo deliberadamente el término románico, durante los siglos XVIII-XIX o cualesquiera otros, supondría también una consideración atenta de los romances hablados en sus tierras. No puedo entrar aquí y ahora en esa materia: aún sin salir del campo que se me ha asignado, creo que lo referente al romance quedará bien dibujado aunque sólo sea a contraluz. No hay mayor necesidad de hablar de su avance si se toca el retroceso del vascuence.

1. Congreso honetan egotzi zaidan zeregina 1918ko lehenbiziko hartan Urkixo jaunak bere gain hartu zuenari dagokio nolapait ere, erdaraz aipatu berri dudanari. Egokitasuna, ez dago esan beharrik, gaiaren funtsari eta mamari, bestela esan euskarari, dihoakio. Egokitasunaren aldamenean, ordea, ez dira desegokitasunak eskas eta ez dira, bestalde, axolarik gabeak.

Urkixoren gaia, izenburuak argi eta garbi adierazten duenez, ez zen euskara izan zuzenez. Gogoan zuena ez zen hizkuntza eta hizkuntzaren gorabeherak, hizkuntzaren inguruan egingo zegoen eta egiten ari zen ikerlana baizik, filologia eta hizkuntzalaritzaren aldetik hain justu, bi hitz hauek orduan (Urkixoren ingurunean batipat) edo hitz horiek aditzera ematen dituzten gogoetak aski ongi bereizten ez ziren arren. Ordukoek eta etorkizunekoek ere mintzatu zen, ezinbestean, hizkuntzari buruz, garai hartako eztabaida latzen oihartzuna Oñatira zekarrelarik. Ez genuke, nik uste, gehiegi irri eta farre egin behar azaltzen ziren iritzi -arrazoiez, beste horrenbeste egingo baitute guk ahotan darabiltzagunez 65 urte barru. Nolanahi ere den, badirudi Urkixok hizkuntzalaritzari (eta Schuchardtek ere zekarrena hizkuntzalaritza historikoa zen) guk orain opako geniokeen baino eragin eta ondorio larriagoa aitortzen diola, gidari eta lemaizain gisa.

Ezarri zaizkigun mugarrietarik irten gabe, XVIII-XIX. mende barruan alegia (1700-1880 bitartean, zehazkiago), hiru punturen inguruan mintzatu nahi nuke, labur eta arinki noraezean, besterik ezinean. Hizkuntzaren egoeraz hitz egin beharko dut aurren-aurrenik, eta euskal literatura ondoren: idatzirik dagoena literatura izango dugu saio honetan, nahiz pape -rek artikulu fedekoak edo etxearen zein erleen gobernu tratatu. Komeni baita dagoeneko esatea, bestetan sartu baino lehen, hizkuntza eta literatura elkarrekin bortizki kateatuak agertzen zaizkigula euskararen kondairan barrera. Izan ere, hizkuntzaren lurak eta mugak mehartu eta murriztu ahala, hedatzen eta aberasten ari dira literaturarenak. Eta ondorio horren balioa ez da bi mende horietan ahitzen.

Urkixok erabili zuen puntua ere erabili beharko dut azkenik, nahi eta nahi ez. Bestela esan, eusko ikaskuntzaren zati den euskal ikaskuntzaz mintzatu beharko dut, agindutako mugetan, gramatika, hiztegi eta euskarari dagoz-

kion gainerakoez: sail horretan sartzen zaizkigu, besteak beste, Urte, Larramendi, Astarloa eta Mogel eta geroagokoak gainera. Berebiziko pisua dute azkeneko biek arlo honetan ere, eta bi arrazoigatik gutxienez: Garate jaunak azpimarratu izan duen gure kulturaren gailur horretan ari direlako lanean, 1794-1808 ko bitarte horretan, eta gure bitarteko izan zirelako kanpotarrekin. 1800 inguruan agertzen baita Humboldt gure artean eta honek, gure berri jakin ondoren, euskararen berri onak zabalduko ditu European eta European eraskinetan, ia aipamen soiletan gelditu ziren lehenagokoek egin ez zuten bezala. L. M. Siculok esan nahi dut edo Bonaventura Vulcanius-ek, Merulak, Scaligerok eta bestek, Adelung-Vater, Humboldt bultzagile gertatu zirenak barne.

Orduantxe, mende-mugaren aldamenean hasi ziren halabeharrez argitaratzen, Espainian eta gaztelaniaz, Hervás-en liburu trinkoak, honek *de omni lingua* idatzi zituenak. Eta, nahiz Larramendi eta beste euskaldunen mendeko den beti eremu horretan, euskarak burua agerian ateratzen du orobatasun horretan.

2. 1700ean, urte hori ezarri digutenez gero abiapuntutzat, zenbait gauzaren jabe da oraindik Euskal-herria, pare baten jabe batipat, eta diodan bidenabar hemen eta gero izen horretaz izendatuko dudana ez dela XIX. mendean «Zazpiak bat» ikurpean bilduko den lurralde mordo baizik. Euskaldunez kanpora, bada hor, dakigunez, erdaldunik ere.

Bietarik bat hain zuzen aipatu dudana hizkuntza da. Izan ere, mendebal-alde honetako gainontzeko eskualdeak hartzen baditugu konparatarako, ez da gurea izan ezik aspaldieta-ko hizkuntzarik mintzaira indoeuroparren bultzadaz, eta latinarenaz azkenik eta batipat ito ez denik. Nornahik aski harrigarri deritza iraute etengabe horri, eta horrela iritzi behar ere. Artean bederen ez du inork, jende piloa saiatu delarik, esplikazio oso-beterik aurkitu.

Bistan daukagu euskarak erro sendoak zituela gure herrian landatuak, eta komeni genuke orain artekoak baino ikerlan sakonagoei ekingo bagenie zer-nolakoak ziren jakiteko. Fergusonek ez zekien ongi zer gerta zitekeen hedatu zuen «diglosia» hitzarekin eta hitzak azaltzen edo estaltzen duen gogoetarekin: ezin asma zezakeen, lerrenak eginik ere, hortik sortuko zela euskarak dituen eta izan dituen nolanahiko gaitzen argibidea. Diglosiak joa dagoen egoeran, ez zaio orain beheko maila baizik aitortzen gure hizkuntzari. Beldur naiz, haatik, ez ote ziren gauzak bestela gertatzen gurean, ez baitaiteke izan azpiko eta morrontzako hizkuntzarik mendez-mende iraungo duenik gureak bezala.

Maila nagusiak eta apalagoak, uste dudanez eta Sánchez Carrión-en iritziari narraiola-koan nago, barren eta kanpo neurtu behar dira, ez goi eta behe, hemengo eta oraingo ohituraren arabera. Idatzi, noski, erdaraz idazten zen edonon eta ofizialtasuna, axalekoa bederen (ahotik belarrirakoa ez baitago gehienetan jasorik), erdarari, erdarei hobe, zegokion. Baina eginkizun goitar eta dotoreago hauek ez ziren behar bada, ez ziren segur aski, deus asko eguna joan eta eguna etorri erabiltzen ziren oinarritzko eta premiazkoenen aldamenean. Halaz guztiz, egoera horrek berekin zeraman aldakortasuna, ez baitzegoen aski tinko etortzeko ziren larrialdiei gogor egiteko. Mugak urtzen hasiak ziren aspaldidanik eta euskal eremuak urritzen erdararen aldakan, erdararekin aurrez-aurre, kemenak ahultzen eta makaltzen baitzihoazen. Barrengo arra ere, hiri larrietan nabariarik, abiatua zen lanean.

Bigarrengoz, bagenuen besterik 1700ean, hizkuntzaz kanpo: foruak, lege zaharrak edo nahi den gisa izenda daitezkeen hein batetako burujabetasunaren agiriak, eta hein batetakoak diot ez delako inor ez ezer, Jainkoaz beheiti, bere buruaren jabe oso. Legeok tokian tokikoak ziren hori guretarrei maizegi atzentzen bazaie ere. Holakoak nahiz halakoak, baziren, izan, zein ahulago zein sendoago. Eta gure jendeak, erabat hartzen badugu, gogoko, guztiz gogoko, zituen, eta ez zegoen jende hori bertan behera uzteko prest bere baitarik. Puntu hau berriz ukitu beharko dut bereziki eta luzaroago.

Hizkuntzarekin gertazen den antzera, ez da garbiroegi ikusten nola bere hartan iraun zuten antzinadanik zetozen direlako lege horiek. Foruak, maiz entzuten dugu horrelakorik, non-nahi aurki daitezke, edonongo hiri eta eskualdeetan. Hau egia delarik, ordea, eta egia delako hain justu, sortzen zaigu ezin askatuzko orapiloa. Han -hemengo ezin konta-ahala zirenok suntsitu ziren, desagertu, eta ez dute aspaldian indarrik; balio, historigileentzat balio dute eta, onenean ere, testu-argitaratzailerentzat gainera. Gureak, berriz, zutik gelditu ziren XVIII. mendea arte eta, izatekotan ere, sendotu egin ziren, argaldu beharrean. Egungo egunean bertan, nabari dugu, zuzenka eta zeharka, haien errainua gure egintzetan, gure oroitzapenetan ez ezik.

Geurezko genituen eskubideak ez ziren (sekula, behar hada) etxeko hizkuntzaren alde erabiliak izan, gorengo gobernu mailan behintzat. Gure arbasoek ez zuten, halaz guztiz, gogor hartu hizkuntza, nik axalekotzat jotzen ditudan kasu batzuetan baizik. Ukatu izan didate hori horrela zela, baina lehengoan irauten dut eta iraungo, aski den adinako kontrako frogarik erakusten ez didateino. Arrazoizko dirudi inolaz ere, jokabide egokiagoa izatea, nahiz sendagarria ez izan, etxeko gauzak antolatzeko

zenbait esku geneukaino, ondoren ezagutu dugunabaino, eskubideak eskualdatu ondoan kanpotik gero eta kaltegarriago etorri zaiguna baino, alegia. Azken finean, zergatik eta hartatik, geuregandikako legeekin batera ibili da euskara beheraka.

3. Aski baketsua dirudi XVIII. mendeak azken laurdenera heldu arte. Gaingiroki begiratzuz gero, noski, ez baita alferrik matxinada hitza mende horretakoa, nahiz egitez eta agian hitzez sustrai goiztarragoak izan. Guztiarekin ere, luzatzen ez diren borrokak latzak eta minak izan daitezke sarri aski. Ezinegona ez dut ukatuko, nabari denean, gure gizartearen kontraesanetarik sortua zenik: kontraesanok, nolanahi ere, besterengan aurkitu ohi ditugu beti edo maizenik, sekula ere ez guregan, zinez uste dudana adieraztea zilegi baldin bazait. Eta erantsi beharko da era bateko baino gehiagotako kausak dabiltzala dudarik gabe jokoan, nork batzuei nork besteei (nork bere opilari ikatza) opa badio ere nagusitasuna. Hor sartzen dela esan nahi nuke zenbaitek gutxitu adina beste zenbaitek gehitu ohi duen bertako eta kanpotikako aginteen arteko ezineramana.

Estatuen izaera biziki aldatzen hasia dugu, gero eta bizikiago, eta aldatze horrek ez dio onik ekarriko gure lege-nortasunari. Jakina Frantzia lehenago eta errutsuago dela joera. hori, baina Espainian bertan jaso zuen burua 1700 baino lehenago: hori ontzat hartzeko aski genuke Olivares-en politika-bideez oroitzea. Artean geldirik ez bageunden, 1789tik honantz iraultza latz bihurtzen da bitarteko irristada leuna. Eta berrizaleek eragin duten iraultza ez da sorterrian, Frantzia, atertzen, mugak ez baititu haren olatuak gelditzen. Ibiliaren lasterra ez da gainera geroztik gelditu, itxuraz bai -zik (Vienako Kongresoan edo), eta aurrerago eta bortitzago agertuko zaigu aldakuntzaren oinatza. Bide hori, aldakortasun hazkorrena, darama munduak: mundukoek daramagu, hobeki esan.

Ez naiz axaletik eta kaxkarki baizik ezagutzen ez ditudan gertakariak zehazki kontatzen abiatuko. Neure iritziz, dena dela, 1794 hartuko nuke hegoaldean aro berriaren mugarri. Elkarren hurrenko datoz gero 1808ko gerratearen hasiera, Fernando VII.aren erreinaldiaren gorabeherak guretzat ilunak, karlisten lehenbiziko eta bigarren (besterentzat hirugarren) gerrateak. Eta azkeneko honen bukaeran, 1876, ordukoek eta geroxeagokoek erabat, ia 1900 arte, foruen heriotz-urtetzat hartu zutena.

Badirudi, urrutitik begira gaudela, aski soseguz eta aski ustekabeen hartu zutela bertakoek iraultza, baita gure burujabetasunari zegokion aldetik ere, behar ziren eragozpenbi -deak Estatu jeneraletan agertu ondoan. Iraultzaletu ziren berehalakoan, iraultzaile jantzia

hartu zuten behintzat, momentu bateko be-roantza aurki epeltzen zitzaielarik. Gero, XIX.ean, bi urte markatu behar genituzke gu-txienezko kontuan: 1848 eta 1870.

Humboldtentzat *Baskenland* zelakoa he-men zegoen dagoeneko 1800en aldamenen, ez Iparraldean, eta maizago ikusten ditugu ordutik hangoak honera begira hemengoak hara baino. Gure alderdiko Euskal herrien gehientasuna, sarritan esan denez, gauza aski nabarmena zen XVIII. mendearen lehen urtee-tan, eta pixkaren bat lehentxeago - ere bai, segur aski. Lurraren hedadurak, jendetzaren ugariak, ekonomiak eta bestek honuntza ma-kurtzen zuten pisua, eta ez dut uste Utrecht-ko erabakiak izan zirenik eragile soil urrutiko arrantzaren erorikoarekin, bai baitirudi Luis XIV.ak lur joerazi ziola, ehunen bat urtez lehe-nago gure aldekoa Felipe II.ak desegin zuen antzera.

Hasi berrian nolanahiko politika paperak sorrerazi zituen Iraultzak, uste eta asmo be-rrien mandatar, inguruetako hizkuntzetan. Horiekin eta erantzunekin idazki mordoxka metatu zen euskaraz ere. Orduko berritsuke-riari isilaldi luzea etorri zitzaion ondotik, eta orobatsu gertatu zen Espainian iraultzaren etsaiekin: batzuek eta besteak zirela medio, ez zen zenbait urtez euskal izkribu gehiegirik za-baldu bazterretan. Urteen buruan, ordea, poli-tikarako bidea irekirik gelditu zitzaion euskara-ri, han eta hemen.

4. Inoiz idatzi izan du Odón de Apraiz-ek Ara-bako euskararen galera XVIII. mendekoa dela bereziki, Nafarroakoa XIX.ekoa den bezalaxe. Arabako atzeratzearen kezka argi azaltzen du, esate baterako, Aita Kardaberazek, bere *Eus-queraren berri onac* sonatuan (1761). Argiago eta hedatuago mintzatu zen Landazuri, 1798'ko *Historia civil de la M.N. y M.L. provincia de Alava* deritzan liburuan. Hona zer dioen, 156 ss.: «... no obstante de algunos años a esta parte va en ella en notable decadencia este idioma. Consta que la época de la pérdida del bascuence es en el presente siglo y de pocos años a esta parte por lo respectivo a las hermandades de la llanada de Alava en que ha faltado ya su uso, y en que constantemente se ha hablado, pues testifican las personas de alguna edad haber sido corriente y frecuente su uso en hermandades en que hoy nada se habla».

Nafarroan lekuko batek baino gehiagok dio, adibidez, galduxe zebilela hizkuntza zaha-rra hain euskalduna izan zen Lizarra - aldean, lehenbiziko karlista gerratea sutan zegoelarik. Ez dirudi garai orietan euskal lurraren barrun-bean hizkuntza galduan zebilenik, ezta iparral-deko mugan ere. Mugatik hurbil, gehiagoren artean hautaturik, Bilbo-aldea aipatuko dut.

Esan daiteke noski ez zela atertu hain oinarriko dugun Bilboren erdalduntzea aldi horretan barrena inguruan, Iruñerrian bezalaxe, tinkoa-go irauten zuelarik euskarak.

Bi arrazoi aurkitu zizkion Landazurik erdaren Arabako aurrerakadari eta hona zein diren, aipatu lekuan: «Dos causas pudieran señalarse que han contribuido á esto principalmente. La primera, el haber entrado por Curas párrocos en los pueblos de Alava personas que ignoraban este idioma, o que no hacían aprecio y caso de usar de él... La segunda causa que puede señalarse de la corrupción del bascuence en Alava es el trato indispensable y frecuente con los Castellanos confinantes con ella». Elizgizon erdaldun edo erdalzaleak eta mugaidetazuna hartzen ditu kontutan, arrazoi nagusi gisa.

Beste bat ere aipatzen duelakoen nago, ordea, euskararen galgarritzat pixka bat gora-xeago: «Luego que tienen edad los niños para poder ser instruidos en leer, escribir, y enseñanza de doctrina cristiana, los envían á las escuelas que hay en diferentes lugares, dándoles después sus estudios á los que intentan ascender al estado Sacerdotal». Haurtzarotik entzun izan dut zenbaterainokoa zen arabarren aurrerakuntza eskola gaietan eta zalantza izatekoa da, lotsa eta penagarri delarik, ez ote zen aurrerakuntza hori berori irakasleek erdaraz batipat mintzatzen zirelakoan bainago, kaltegarri eta are hilgarri bertako hizkuntza zaharrentzat.

5. Ez genuen behinere lortu, bada, irakaskuntzan euskara sartzea eta, egia esan, ez ginen gehiegi saiatu ere. Utz dezadan. alde bat kristau dotrina, hau azkenean bedere euskaraz ematen baitzitzaien euskaldunei, mugaldeetan izan ezik agian. Batzuen eta besteen ahaleginak, eta ez genuke hemen Larramendiren izena bazterrean utzi behar, zabaldu zuten euskara elizan eta elizakoetan, iparraldean aspaldi eskura zutenaren antzeratsu, eta zabaldu ez eze, baita jaso eta apaindu ere, gaiari zegokion duintasunaren mailakoa izan zedin.

Erljio gaietarik kanpo Joanes Etxeberri Sarakoa abiatu zen behar zen bidetik, euskara latinaren irakaspide bihur zedin: jakina da garai horretan, eta baita gero ere, ezinbesteko tresna zela latina mundu honetakoen eta bestekoen berri jakingo bazen. Eta ekitaldi zuzenen eta gogorren honek hartu zuen erantzunik latzena, hotzena izan zelako. Liburuska bat besterik agerterazteko ez zen gauza izan, *Lau-urdiri* (*Laphurdi* edo *Lapurdi* ez zen Etxeberriren gogokoa, lapur-piloa edo adierazten zuelakoan) *gomendiozco carta*, edo *guthuna*. Aitzindari gisa azaldu zelarik, gidari eskasa gertatu zen

ez baitzion ez irakaspideari, ez irakaspidea aditzera ematen zuten gainerako izkribuei aterik zabaldu: Ukixok argitara zituen hauek, 1907an.

Etxeberri medikuak, bide berrien frogatxean baizik egin ez zuelarik, geurera etorri zitzaigun: badakigu Larramendi ezagutu zuela eta hau haren hiztegiak, non dagokeen ongi ez dakigunaz, baliatu zela. Ez dakigu, berriz, zer pentsatu eta sentitu zuen saio ausart harek zeharo lur jo zuenean. Lapurdi utzi zuen, baita eredutzat hartu zuen hango euskararen barrutia ere. Obrak 1712 ingurukoak baldin badira, Nafarroako Beran genuen 1716an, gero Hondarribian eta azkenik, medikuntzan beti, Azkoitian.

Erraz igertzen da euskarak bazuela sarre-ra, noraezean, irakaskuntzan, beheko mailan batipat, eta hizkuntz-mugatik urrutiago, gehiago eta zabalago. Ezin zitekeen, ordea, bitarteko baizik izan, eskualde bakoitzeko erdara batera eta bestera ikasi artekoa, erdara hori zela bide ikasten baitziren gainerakoak, hizkuntzak barne.

Hortik dator liburu mordo ezaguna: M.M. Harriet, *Gramatica escuaraz eta frantsesez composatua*, baina *francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*, 1741; *Introduction à la langue française et à la langue busque*, 1840, A. Hiriartena, «destinée spécialement pour les Ecoles du Pays Basque»; A. P(ascual) I(turriaga), *Arte de aprender la lengua castellana para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*, 1841, eta orobat beraren *Diálogos basco-castellanos para las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*, 1842, eta abar. Azken hau, Printzeak, 1857an, gehitua argitaraz gero, euskararen aldetik ikusi ohi dugu, baina ongi adierazten du harako izenburuaren osagarri hark ez zela hortarako bakarrik idatzia izan.

Alegiak bazuten zerikusia irakaskuntzarekin, nondik zuten ez badugu ere orain ongi ikusten. XIX. mendean, mende-mugaren aldamenean gehienez, Mogeldarrenak ditugu eta gero, Lafontaine eta Samaniegoren atzean maizenik, Iturriaga (1842), Goihetxe (1852), Arxü (1848) urte berean, nola ez ba, *Kantu patriotikak* argitara zituena eta, geroxeago, *Uskara eta franzes gramatika*, 1852an lehen aldiz eta 1868an hirugarrenez).

Jendeen, jende hazien, on eta probetxurakoa lanak ere bazuten arrakasta, gehiago behar bada idazleen aldetik irakurleenetik, eta argitaratzaileenetik baino. Nik neronek ere ezagutzen ditut esku-izkribu lodixkak edo arras lodiak argitara irten ez direnak, bi tomatoko Oñatiko Arrazolatarrak *Instruccinuac* eta Iruñean zegoen *Doctrina para la instrucción de la familia de casa en vascuence*. Jusef Egiategi

zuberotarrarenak ere eskulan hutsa izan dira, nik uste, oraintsu arte. *Ik. Lehen libürria edo filosofo hüskaldünaren ekheia* (1785), Euskaltzaindia 1983, Txomin Peillenek prestatua.

6. XIX. mendean, 1839 zazpi urteko gerratearen azkena eta bakealdi aski luzearen aurrena gertatu zitzaigunean, Iturriaga, liberal kutsukoa, moderatuetakoa noski, Iztuetaekin batean Donostia eta Donosti-inguruko jauntxo liberalen hizketa-lagun eta mahaikidea, izan genuen, kezkatu izateaz gainera, hizkuntzarekiko kezken adierazle ozena, lasai baino lasaiago bizi ziren herritarren artean. Apaiz eta irakasle honek argiro ikusi baitzuen jakitea zabaltzarekin, idazte-irakurtzeak medio, ez ziotela babeslekurik indartsuenak aize berriei gogor egingo, ezta mendirik erpinenak ere zabaltzen ari ziren uholdeei gainik hartuko. Lehen honetaz genekiena orain hobeki jakin dugu Aita Lasaren lanei eskerrak.

Halaz guztiz, eta puntu honi ere begiratu behar zaio, gora eta aurrerabidean genbiltzan hegoaldeko euskaldunok, jakite gaitetan. Ikus, adibidez, P.B. Villarreal de Berrizen *Maquinas hidráulicas de molinos, y herrerías...*, 1736 (1740an hilko zen egilea). Ez dago, esan beharrik ez, orduko fisika eta aldamenekoen gailur-rean, baina bide onetik dabil, eta goiz gainera: bidea ona zela, diruaren eta indarraren aldetik (okerragoak orainago agertuko), geroak erakutsi du.

Erdaraz mintzatu zen liburu horretan Villarreal de Berriz eta erdaraz mintzatuko dira Azkoitiko Zalduntxoak, Vascongada eta Bergarako Real Seminario zeritzana (Erret Mintegia, garbizaleagoentzat). Ez, egia esan, ez ziren beti eta erabat erdaraz mintzatzen. Euskaraz ere mintzatzen ziren, ongi zegokien orduan. Euskaraz jakin, berriz, ongi baino hobeki zekiten, Azkoitia edo Bergara aldekoak batipat. Izen ona du jauntxo buruzagiak euskal literatura eta ez, nik uste, merezi duen adinakoa.

Gauza bat da, ordea, esango dit edonork, hizkuntza jakitea eta bestea oso hizkuntza horren bitartez zernahi gaitaz aritzea. Dudarik gabe esan dezakegu ez zutela uste euskal irakaskuntzarako premiazkoa zen lan esker gan barrena abiatzeak gehiegi balio zuenik. Eta ez zait iruditzen bidegabeko ausardia itxuragabeko malkar horietan sartzea ez zitzaizela gogorra etorri, susmorik iheskorrenean ere.

Are gehiago. Nor bere garaiko ume denez, berrizale haiek ere iraganaldiari josiak zeuden eta ez zuten lotura hori hautsiko eredutzat hartu zituzten arrotzek besterik irakasten ez bazieten. Hor momentu batez gelditzen bagara, luzaro gabe autemango dugu ez zela XVIII. mendea, mende guztien bilduman, xoko bakoitzeko hiz-

kuntzaz nahiz dialektuaz gehien arduratu izan dena.

Hona lekukoa, bakartasunak ahulduko ez duena, Zalduntxoak baino lehenagokoa izanik ere: European, dakigunez, goizago izan ohi zen bestetan gurean baino. Leibniz hartu nahi dut mintzagai, jakintsua izateaz gain, langile amorratua eta munduan izan den adimendurik garbienetako baten jabea. Adimendu hori eta adimendi horri eragin zion lana zernahiz aritu zen eta zernahiri bide artean ez ezagunak zabaldu. Ez zeuzkan hizkuntzak ahazturik eta, hizkuntza kontuan, jakin nahi zuen euskara non koka Europakoen artean.

Ez dirudi, bada, eredu makurra gogoan badugu, eta ez da betaurrekorik behar hori ikusteko, bere herriko hizkuntza, alemana, guztiz maite zuela. Eta, guztiarekin ere, ia idatzi zuen guztia «erdaraz» idatzi zuen: aspaldidanik zetorren latinaz, Europako lehengo hizkuntza ikasiaz, eta Europaz zenbait sailetan nagusitzen ari zen frantsesaz, berri bezain landuaz. Oker zegoen, behar bada eta segur aski, ordutsuko gehienak bezala, baina bazituen bere arrazoiak eta arrazoi horiek, ez gureak, izango dira harekiko azken juizioan erabiliko direnak, gehiegi luzatzen ez baldin bada.

Ez diot ezer Oñatiko Unibertsitateaz, eroria baikeneukan zutik zegoelako itxuran. Bascongada, bere gisako gainerako elkarteak European bezala, ez zen Unibertsitatearen osagarri, honek bete nahi ez zituen eginkizunak betetzeko izan baitzen sortua. Zenbait lanbide eta kargutarako behar zen jakitea (eta titulua) Oñatin (eta erbestean ere bai) jasotzen zen; Bergaran, berriz, ikerketarako premiazkoa zen lan eta langileak prestatu nahi zituzten.

7. Lehen hartu dut ahotan, behin edo gehiagotan, XVIII.ak ekarri zuen hegoaldekoen goraldia iparraldekoen aldean. Kultur-lanetan ez zen, ordea, gehiegi bistaratu buru-jasotze hori. Hemen zuzen-zuzenean dihoazkigun euskarazkoetan batipat. Nik neronek ezagutu dut gaztetan gure artean nabari zen halako susmo txarra ez ote zuten azken finean hangoek guk, hain garbiak ginelarik ere (eta batzuek, noski, besteak baino garbiago), idazten genuen baino hobeki, modu jatorragoan, ez hain modu «dorphean», idazten.

Espainia eta Frantzia, eta besterik uste duenak barkatuko al dit pentsatzen dudana izkutuan ez edukitzea, ez dira hitz soilak eta guretzat arrotzak. Bi aginte-eremuren izenak dira eta, honek hurbilagotik ukitzen gaitu orain, bi kultur-eremurenak; eta gu, damurik, erdibiturik gabiltza zein batean zein bestean. Eta egoera bikoitz honen aztarrenak edozein sailetan nabari dira.

Irakurri, esate baterako, han maizago egin da eta neurri zabalagoan hemen baino. Axular eta Etxeberri Ziburukoa, adibidez, ez daude, ezta alderatzeko ere, Beriain, Kapanaga edo Otxoa de Arien parean. Eta, halaz guztiz, jendeak haienak irakurri egin zituen, egiazki irakurri, behin baino gehiagotan irten baitziren argitara lapurtarren obrak.

Idazten ere, goizago hasi ziren han, goizago, eta goragoko eskailburutik. Liburu kontu etxekoei, adiskideei, nagusi-zerbitzariei, eta gainontzekoei idazterakoan. Usuago erabili da han euskara zeregin horretan, aise usuago, hemen baino. Nere adineko jendeak eta zahar-ragoak, zaharragorik gelditzen baldin bada, ongi dakite hori horrela dela.

Ez da segur aski idatzi den guztia gure irispidera heldu, gutunak eta antzekoak besterik baino gutxiago. Inprentatuak ere galdu dira, orain lehen baino hobeki dakigunez. Esku-izkribuak diren arren, badakigu, haatik, pastoralak antzezten zirela XVIII. mendean eta are lehenago, Zuberoan eta Nafarroa Beherean Gure artean, berriz, aurkikunde miresgarria izan zen Barrutiaren *Auto-a* Gerrak topatzea eta Azkuek argitara ateratzea. Eta zorigaitzeko argitaragabeen edo zabaldugabeen istorio honetan, berri alaia dakart Barrutiarenaz kezaturik dauden ezjakinentzat. Egia da delako esku-izkribua, Gerrak ikusi zuena, agertu dela. Are gehiago, inprenta-lanak aski aurrera direlarik, aurren bertan, «presarik eta pausarik gabe» besteak zioen bezala, kalean idoro omen dezakegu.

8. Ezin naiteke gaingiroki baizik garai hartako euskal literaturaz mintza. Ez da komeni ere. Iparraldekoek lehengo bideari segitzen diote: mendi-hegietan barrena bezala dabilta, gailurrak bazterrean utziaz. Izenak, Xurio, Maister, Haraneder, Larregi, Duhalde, Harriet-Haraneder, eta beste hainbeste. Ezagun dira bertsolariak eta erdi-bertsolariak: Beñat Mardo, Bordaxuri, Etxahun batez ere...

Berrikuntzak Gipuzkoan aurki daitezke eta Gipuzkoatik Bizkaira eta, indarra galduz, baita Nafarroara ere zabaltzen dira. Iturburua, hemen, Larramendi jesuita dugu (1690-1766), andoaindarra jaiotzez. *Arte-a* utzi zuen, inoiz «Ezina egina» itzuli izan ohi dutena, *Diccionario trilingüe* deritzan euskal hiztegia (euskara baita ezpairik gabe nagusi hiru hizkuntzetan), beste zenbait liburu, hil ondoan argitara zen *Corografía de Guipúzcoa* ospatsua, eta ezin konta ahala paper, orain Telletxea Idigorasi eskerrak irakur ditzakegunak, irakurriko ditugunak ez baldin badira. Berrien artean badira euskarazkoak ere, lehengo pusketa haiei erans-tekoak: ez dira, ordea, ez luze, ez ugari.

Halarik ere, aho betean goraipa dezakegu idazle trebe den aldetik, bai euskaraz laburzki, bai erdaraz ausarki: erdaldunek, diodan bidenabar, ez diote ezagutu ez aitortu gaztelaniak dion zorra, baina ez ezagutzearekin ez dute deuseztatu.

Bestetan esan dudanez, erdaraz ugari bezain euskaraz urri idatzi zuen Larramendik. Nekez aurkituko dugu, beraz, bera baino leku-ko egoskogorragorik zenbaitek orain, gau eta egun, dioena gezurtatzeko. Larramendik euskal letretan utzi zuen hatza eta oinatza ez da berehalakoan galduko. Euskaldunek erdaraz lantzen dituztenak ez dira, bada, kaltegarri nahi eta ez nahi. Onerako eta probetxuzko ere gerta daitezke inoiz. Bizi zelarik ere, jarraile inoiz mindua izan zuen Kardaberazek holakorik egotzi zion. Euskaraz usuago idatzi balu, «nos huviera hecho a todos otro favor mayor y nos huviera enseñado prácticamente a hablar, escribir, etc.» Nolanahi ere, «mesede ttikiagoa», zeharkakoa gainera, ez dio ukatzen. Nola uka zezakeen, nahi izanik ere!

Larramendiren urratsetan datoz, Kardaberaz kanpora, Mendiburu (eta Mikelestorena), Basterretxea, Ubillos... Jesuitak aldegiterra behartu ondoren ere, Larramendi hil eta hurrengo urtean, bestek hartuko du haren xedea eta jokabidea, hurbilagotik nahiz arrutiagotik. Hor duzue Lizarraga apaiz nafarra eta, nahi baduzue, Harriet, Haraneder-en itzulpena Larramendiren hiztegiari esker zuzendu (nahiz okertu) zuena. Inolako kulparik erakusten ez duena, nik besterik esan arren, Hiri-barren -en *Eskaldunac* poema da.

9. Larramendik izkribuz eta predikuetan erabiltzen zen euskara garbitu nahi izan zuen, jaso eta aberastu; eredu bat sortu eredurik ez zuen hizkeran. Eta ezin uka nahi zuena erdietsi zuela, hein jakin batean beti gertatu ohi den gisa, Gipuzkoan eta, elkarren hurren, Bizkaian eta Nafarroan. Hautatu zuen gipuzkera, oharturik ala oharkabez, Beterrikoa izan zen, eta hori da gero Larregiren ondotik ibili zen Lardizabal zaldibiararak, Larramendiren gramatika ia-ia hitzez-hitz aldatzeaz gainera, *Condaira-n* (1855) bereganatu zuena. Ez da, bada, mires-teko aurki Bonapartek gipuzkera huts bihurtzea.

Ez zeukan, noski, gipuzkera gogoan, edo ez zeukan gogoan soil-soilik, Larramendik, euskara bera baitzuen begiz joa: ez zegoen, ordea, euskalkirik gabeko euskararik eta dialektuak, bestalde, ez dira noraezean (ikus Grezia) hizkuntzarentzat kaltegarri. Etorkizuneko batasun kontuak nekez pentsa zitezkeen orduan, eta egin, inola ere ez. Oroit gaitezen Etxeberriren ametsen ondore hutsalaz.

Hiru bide hartu zituen, ene ustez, Larra-mendik euskal hitzak, esaerak eta gramatika-bideak aberasteko asmoak, garbitzeko eta zuzentzeko ez ezik. Huexek genituzke, bestetan esan dudanez:

a) Edozein alde eta alditako euskal hitza, hangoa nahiz hemengoa, inoizkoa nahiz orain-goa, euskarazkoa den aldetik, erabil daiteke bertako nahiz bestetango euskaraz. Debekuak eta eragozpenak ez dira falta, baina oztopo horien oinarria euskaldunen zabarkerian datza eta ez bestetan.

b) Inondikako hitzak (esaerak, etc.) erabil-tzeaz gainera, eskubide osoa dugu hitz horien zentzua eta adiera ahal adina hedatzeko eta zabaltzeko, testu-inguru berriak aukeratuaz. Horrela jokatzuz gero, ez du inongo euskaldu-nek harritzeko eta espantuz agertzeko eskubi-derik.

c) Hitz berriak sortzeko eskua ere badugu, edozein hizkuntzatan gertatzen denez, eta Larra-mendi baliatu zen horretaz, XVII.ean Oihe-nart bezalatsu, traketsago haatik. Baditugu gainera geureganatuak eta etxerakotuak ditugunak metaka eta ez genituzke (Altubek oraindik orain horixe uste zuen) bertan behera utzi behar. Horrelakoetan, aski da, garbiminak joak daudenentzat, mailebuen norabidea aldatzea (*norabidea*, noski baino noskiago adiskide zenak idazten zuenez, erdarazko, «sentido» da, ez «dirección», deus baldin bada): erdaratik euskarara izan beharrean, usuenik gertatu denez, alda ditzagun euskaratik erdarara. *Alabantz*a, esate baterako, *alaba antza* da, bistan dagoen arabera. Bidea, gezurraz baliatzea zilegi baldin bada (probetxugarri den gezurraz, jakina), ez da gaitzerakoa. Altubek ez zukeen, ordea, ontzat hartuko, ezta guk ere apika.

10. Bada liburu eta artikulurik franko XIX. mendeko euskal literaturaz berri aberats bezain zehatzak biltzeko. Zilegi izan bekit, beraz, hemen ixil-gordean uztea, oharren bat edo beste egiten dudalarik.

Euskarazko lanen gaiak zabaltzen doaz. Batez ere, gero eta ugariago dira mundu hone-tako gauzez mintzatzen direnak eta elizgizon ez diren idazleak. Gogora datozkit orain *Peru Abarca*, Iztuetaren *Guipuzcoano condaira* (Gipuzkoako euskaldunei beren izaera eta arbasoen esanak eta eginak irakasteko asmoz ondua), Hiribarren-en *Euskaldunac*, eta abar. Ez ditut ahaztuko, azkenik, ez Elizanburu ez Bilintx, joan den mendeko euskal poetarik one-nak, nere gogorako.

Eta ez nuke hari laburregi gelditu zitzaion *Piarres Adame*, hazi ez zen landare galantearen bihia, ahaztuko.

Zerbait esan nahi nuke, haatik, Agosti Xaho basabürütarraz. Izena eta omena beti izan duela esango nuke, nahiz ez den beti izen ona izan. Orain ere, horrelako zerbait badu, lehen ez bezalako arrazoiengatik agian.

Berak aurkitu omen zuen, itzulinguru larriekin egia esan, gure herriaren egiazko bide zuzena. Jende gutxik zekien, ordea, hori zekitenek berek ez zekiten orain jakin uste dugun arabera. Arana Goiriren aitzindari izan genuela Garate jaunak erakutsi izan du, entzule-irakurleak harrimenez eta espantuz betetzen zituelarik. Hori, Donostialdean, 1930an, zenbait urte gorabehera gertatzen zen gertakaria da, oroitzen naizenez. Gazteegia naiz, ordea, neure zaharrean, lekuko fidagarria izateko.

Ez zen, bestalde, euskal idazle suharra izan. Euskarazko liburu bakar baten berri izan dut, eta ez dakidan besterik baldin bada, barka eta eskua jaso. Harako *Azti-begui*a-z ari naiz, delako *Bassaburutarra*k *Ziberou herri maitiari Parisetic igorri*rik *beste hanitchen aitzindari arguibidean goiz izarra*, 1834, delakoaz. Aipatu, aipatu izan dut, baina inoiz ere ez ikusi. Orobat gertatzen zitzaion ni baino askozaz ere jakintsuago zen Julien Vinson jaunari, honako haxe baitio: «Je n'ai jamais pu trouver d'ex. de cette brochure, qui n'a pas été annoncée au *Journal de la librairie*, et qui n'est pas à la Bibliothèque Nationale». Badirudi ageri dela hor susmo edo kezka baten surmur ixila.

Esanak esan baditut, ez da xuberotarraren oroitzapena belzteko asmotan izan, ongi baitakit bide berri ugari ireki eta zabaltzeko zituela, asmakizunak nahaste, euskal kulturaren. Besterik erakutsi nahi nuke, ezer erakustekotan. Honek ere, Larramendik bezala, eusko ikas-kuntzari biziro lagundu ziola erdaraz mintzatu arren. Eta berriz ere gorago aipatu dugun puntura gatoz.

Hiribarren-ek (81 orr. ) laudorioz bete zuen Xahok erabili ohi zuen frantsesa: egia da, eraskin bezala, salbabidera itzultzea nahi zukeela, baina hori ez zen, Hiribarren-entzat bederen, gaitza desiratzea:

*Atharraztik ilkhitzen Chaho yakinsuna,*  
*Beira balu fedea, Eskaldun lehena.*  
*Gutic dute fransesa nola harc ibiltzen,*  
*Ezdu ere pareric denean mintzatzen.*  
*Balinba nahico du holaco guizonac,*  
*Laguntzen duelaric ceruco dohainac,*  
*Eskaldunen fedea berriz besarcatu,*  
*Eta heiekin biciz herria altchatu!.*

11. Hizkuntzak eraman ohi gaitu, bide batetik edo bestetik, hizkuntzalaritzara, izan ditzakegun Jakin-nahiak eta zalantzak baretzeko. Eta hori, egia delarik, ez da inorentzat guretzat baino egiazkoago. Sarritan, gainera, gehienetan behar bada, sortzen digun gose-egarria ez da hizkuntza barruan berdintzen, horren egitura arakatzen eta miratzen. Kanporako ere behar genuke, munduan gertatu direnen jakinbide eta aztergailu izan dadin. Hauexek lirarteke oraindik ere entzun daitezkeen zenbait galdera: noizkoa, nondikakoa, zeinen ahaide edo auzokoa, etc. Nolakoa den ere galdatzen da, noski.

Hiztegi, gramatika eta horrelakoetan beste aldekoek aurrera hartua zuten. Gure Poza-ren (eta gutxi gehiagoren) truk, XVIIlean izan zituzten, besteak beste, Oihenart eta Pouvreau euskaldundua. Hemezortzigarrenaren lehen partean bazituzten Etxeberrri gorago aipatua, eta Urte. Harenak, ordea, jakite hutsari ez zegozkionak gainera, huts egin zuten ia zeharo, ikusi dugunez. Urte atzerriratua, berriz, ez dugu ezagutu, gramatika eta itzulpen, 1900 arte, eta biribiltasunaren hila eskaini dut urte hori. Hiztegia, hasia eta bere laburrean aski hazia, ez da oraindik argitara irten. Oraingoan ote?

Larramendik bizten du hemen behinere itzalia egon ez zen hauspeko sua eta lehen liburuan: *De la antigüedad y universalidad del Bascuence en España, de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas, demostración previa al Arte, que se dará á luz desta lengua*, 1728: *Arte-a*, *El imposible vencido* deritzana, hurrengo urtean agertuko zen. Hori aski ez bazen bazterrak zirikatzeke, luzaro gabe irten zen *Diccionario trilingüe* entzute-tsua. Hitzaurrea irakurri dionak, eta Larramendik hor, egia eta inbusteria nahaste, adierazten dituen arrazoiak, purrustadaz eta parrastadaz gatzozpinduak, erraz antzemango dio hiztegia argitara baino lehenagoko giro gordinari, baita ere argitara ondoan sor zitekeen garratzagoari. Zenbait urteren buruko *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabria* delakoak, berriz, ez die deus gehitzen gure funtsik gabeko eskakizunei.

Errieta eta sesio hauek gerra bizi bihurtuko dira 1800en auzoan, eta behar hada Larramendirenak har daitezke zetorren ekaitzari gogor egiteko prestamen antzera. Harrokeria genuen lagun orduan eta espa, agian, besteak, juzku okerretan hastera ez bada. Hizkuntza, eta historia eta beste zernahiren azpian datzana politika denez gero eta erasoa alde honetarik Ma-drildik datorrenez, obra pare ezaguna ez dut

aipatu besterik egingo: *Diccionario geográfico histórico de España*, sec. 1, 1802, eta Llorente-ren *Noticias históricas de las tres Provincias Vascongadas, en que se procura investigar el estado civil antiguo de Alava, Guipúzcoa y Vizcaya y el origen de sus Fueros*, 1806-8.

Euskararen alde, nolazpait esan eta hauek ez dute bestelakorik ukitzeko gogorik, J.A. Mogel eta Astarloa apaiza plazaratzen dira. Bestalde, orduan bertan, azaltzen da Espainian Lorenzo Hervás-en *Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas... y clases de estas según la diversidad de sus idiomas y dialectos*, 1800-1805. Euskaltzale azaltzen da, aurreko mendean aita Henao bezala, baina, «alde» agertzeaz kanpo, ez dakar argi berririk gure gauzetara: etxekoen laguntzaz baliatzen da.

Buruenik, Humboldt, euskara eta Euskal herriaren deiak liluratua, etorri zitzaigun gure-ra, gure guzei buruzko zenbait berri atzerrian jaso ondoan. Humboldt eta Humboldten ingurumariko euskaldunetz eta orduko Euskal herriaz, Justo Garatek aztertu du, Justo Garatek daki eta Justo Garatek erakutsi du. Harenez baliaturik prestatu nuen inoiz «Guillame de Humboldt et la langue basque» zeritzan artikulua, *Lingua e stile*, 8 (1973), 107-125, gero *Wilhelm von Humboldt nella cultura contemporanea* (cur. L. Heilmann) liburuan, Bologna, il Mulino, 1976, jaso. Jakina denez, orain badugu hontaz eta hartaz, euskal hizkuntzalaritzaren aldameneko pasarte xelebreak eta negargarriak kontatzen dizkigun Tovar-en liburu ezaguna: *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, 1980.

Oraingo iritziei bagagozkie, Humboldt-ek ez zuen ondore onik atera euskararen bitartez egin zuen saio nagusian. Argitasunak bildu zituen, haatik, baita Astarloarengandik ere, eta euskararen izaeraz eta egituraz zabalkunde eskerka, zena zelako, egin zuen munduan barrera.

Astarloak baditu merezimendu gailenak eta, gailenak izateaz gain, beti aitoritzen ez zaizkionak. Berak erakutsi zigun, izan ere, nola euskal adizkiak parti, deklinabide mugagabearen berezitasuna berak ezagutu zuen Darrigolek baino lehenago eta utz ditzadan hortan gauzak, gaia behar bezain landua ez dagoelako. Kontrako aldetik, berriz, berak sartu zuen, ez sortu, testuak (hitzak, hobeki esan) azken muturreraino xehatzeko usuarioa eta partiketa modu hori, Arana Goirik ontzat hartu zuelako noski, bizirik zegoen 1936an, nahiz zokoratu-xea, Altubek esaten digunez. Puntu horri lotu zitzaion Urkixo Oñatin:

«Entiéndase que no trato de negar talento al autor de los *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva* [ni, *Apología* arras hobea delakoan nago]... Pero el error garrafal de Astarloa, el que más estragos ha causado en la vasculogía indígena, es el de haber aplicado al vascuence el desacreditado sistema etimológico del celtista Davies. En vez de detenerse en la raíz [«en el morfema» edo esango lukete orain ] en la descomposición de las palabras, Astarloa pretende que cada una de las letras de todo vocablo vasco tiene una significación determinada».

Labur-beharrez ari garelarik ere, beste pasadizo nagusia falta zaigu 1876 baino lehen. Ezaguna da Louis-Lucien Bonaparteren (1813-1891 ) obra, aski baita horretarako horrenbeste lekutan zintzilik aurki daitezkeen mapak ikusiak nahiz begiraldiz ukituak izatea. Hau erants dezakegu, haatik, eta legezko ere bada agian eranstea. Bereizkuntza hori ez bide da guztiz bidezkoa geroagokoen ustez, baina hola edo hala balio du eta onartzekoa litzateke Bridgmann-en irizpideen arabera. Onartzekoa ez ezik, onartua ere izan da, guztiok baitarabilgu arrezkero, Azkueren edo besteren zenbait ukitu gorabehera.

Jakina da bi klasetan banatu zituela euskalkiak eta izenak aldatuko dizkiet hemen klaseoi, azpian datzana argitzekotan, errusoz Soviet Batasunean erabiltzen direnen arabera. Euskalkiak idatzia izan daitezke (lau gertatu ziren gurean, gero Champion ikasleak gramatikaren izenburuan ipini zituenak), baita ere ez idatzia, artean idazteko ohitura nabaririk biztu ez zutenak.

Hauen legea ez da eskualdeko, auzoko, etxeko ohitura baizik, eta ez dute bestelako eredurik. Bai, ordea, haiek: lapurtera nahiz gipuzkera ereduren baten mende daude, horiei obeditzen zaie (edo, behintzat, obeditu behar litzaieke) edozer gauza *euskalki horietan* idazterakoan. Ez dira inoren «amaren hizkuntza», hiztunen gainetik dagoen lege, egiune edo abenikoari dagozkie.

Gerokoak (1870ak Printzearen erorikoa ekarri zuen, gerra itxuragabeki galduaren ondorioz), hala nola van Eys eta Vinson-ekin eta besterekin ernatu ziren iskanbilak, kontatzea merezi lukete. Teoria aldetikakoak ziren gehienbat, dena den, eta Bonaparte ezereza genduen sail horretan.

12. Ene iritiz, 1794 izan zen, berriz diot, bidagurutz eta bihurtze nagusia guretzat. Sartu zirenek izan zituzten lagun eta adiskideak, onenak behar bada, baina ez gehienak. Gerra-

tean zapaldu gintuzten, egia, hemengo edo kanpokoen erruz; ez, ordea, borrokarako deirik izan ez genuelako. Lekuko dugu, besteren artean, urte hontan bertan Bilbon kantatzeko ziren kantak:

*Baña ezta aztutecua  
Francesen Guerra  
Galduba izan ezta din  
Daucagun Fedia:  
Beintzat gomutan dauca  
Bilboco Urijac  
Lagunduten deusèla  
Vizcaitar guztijac.*

*Bacochac eguiten dau  
Emen al dabena  
Jaquinic dala Guerra*

*Jaunac nai dabena:  
Fraile ta Abadiac  
Besteez batera  
Jagui dira pozarren  
Armac artutera.*

Lelo hori atertu gabe entzun daiteke geroztik, eta ipuin zaharrak berritzen dituzte 1808 eta ondoko urteetako ezbehar odolgiroek: Cadiz-ko oihartzunek ere bai, apika, baina nik ez ditut agerian ikusi. Hona beste 1817ko bertsoak. Ikus daiteke batzuetan bestetan baino euskaltzaleago nahiz erregezaleago agertzen direla. Bi eratan agertu da bilduma hau, egile ezaguna omen duena, bigarrena bestea baino luzeagoa. Bigarrenetik hartu dut neure bigarrena:

*Cegaitik derichazu  
Aimbeste neque lan  
gure erri onetan  
orduban artu zan?  
Gordetearren sintzoro  
Jesusen leguia,  
gure Foru garbijac,  
eta eusqueria.*

*Gure erregue onac  
Ta emazte cintzuac  
lantzanduco ditube  
Vizcaico auzuac.  
Eurac izango dira  
gueure Gurasuac  
ta zainduco descubez  
osoro Forubac.*

Eta horrela 1833-39-raino, baita gero ere. Ikusten denez, erregezkoak ager daitezke, Espainiako Koroaren jabe, eta desagertzea ere gerta daiteke. Guztiori, nolanahi ere, Foruekin eta Euskal herriaren zimentarri den euskararekin batera. Eta lehenbiziko puntua atzendu zait: oinarri nagusi den kristau erlijioa. Elizgi -

zonek gogor ekin zioten zeregin horri eta batez ere, ustea ustela ez bada, fraileek: izan ere, garai hartako gauzak ongi ezagutzen dituen adiskide batek dioenez, fraileak ziren orduan zer gerta ahala galduan irteten zirenak, gertae-rak lehengo egoera aldatzen bazuen.

13. Horrela asmatu eta zabaldu zen liberalen esaera hura: *fuerrista, carlista*. Jendeak orain soil-soilik gogoan duen *euskaldun, fededun* ez da, gehienez ere, beste horren itzala edo erantzana baizik. Gure bigarren gerratea ere etorri eta joan zen, sortuko ez zen hutsartea betetze -ko prestatua (orduko Manterolak badu antzik 1931ko Pildain-ekin), eta hondamendia utzi zuen ondorengo gisa.

Hots, gure arteko askok, orduan gehienek nik uste, hondamendizat hartu zutena. Bada, bai, bestela pentsatzen duenik orain, baina ni besteri natxeko. Donostiako liberalak ere, Lasalak espantuz eta bihotz minez bere kaltetan ikusi zituen foruzale bihurtzen: foruzale edo federalista agian, *Ancien Régime* zelakoa aldentzearekin izenak eta izanak aldatzen hasiak baikenituen. Foruen kaleak eta plazak loratzen zaizkigu nonnahi, Cánovas-ekin egon nahi ez duenik ez da falta (eta Cánovas zen orduko jainko ttikia, baita kultur gauzetan ere), eta ez da eskas beste era beretsuko seinalerik.

Guztiarekin ere, badugu jende xalo eta ximplea honelakoxe galdera atergabe egiten diguna: baina hemengo herriak, Xenpelar bezalako fabrika-langileak, zer galdu zuen Foruak galtzean? Lehen esan baitut orduko jendearen ustez, nahiz ikasi nahiz ezjakin izan, Cánovas -en bitartez galdu genituela Foruak eta orduan hain zuzen, ez lehenago. Jauntxoentzat izan zen galgarri galera hura (eta Bilbo-Donostieta-ko burgesak ez ziren jauntxoak) eta ez jende arruntarentzat.

Arrazoi dute, behar bada, baina ezin deza-ke egungo eguneko inork aldi hartako edozei-nek zekiena jakin, ez sentitzen zuena sentitu. Hona zer bertso egin omen zituen Txirritak, eta ez da Txirrita jauntxotzat hartuko duenik jaio, Cánovas-en alarguna ikusi ondoan:

*Il da Canovas, juan da Canovas,  
pikaro gaizki aziya!  
Galdu zituen ifar garbiyak,  
jarri du trumoi nasiya,  
galdu zituen fueruak eta  
Jaungoikuaren graziya,  
galdu zituen bere lagunak,  
galdu du bere biiziya.*

Txirrita, behintzat, ez zuen inolazko klase edo ekonomi kezkek arduratzen: sagardoaren

prezioaz kezkatzen zen, izatekotan ere. Eta ez zen haren ahotik gorroto itsua mintzatzen, beste bertsoak ederki adierazten duen bezala:

*Iru relejo, iruna kate,  
iru mallakin bakoitza,  
buruan berriz iru korona,  
petxuan iru orratza;  
iru doblako amoriyua  
tximista bezin zorrotza,  
iru tirotan utzi zizuten  
zuri senarra ill-otza:  
iru ezpatak zulatzen dute,  
señora, zure biotza!*

Foruen on eta gaitzak ezin dira, bestetan esan dut, bere bakarrean hartu: sortu zuten egoera beste zerbaitekin berdindu behar dugu. Askatasun eta (orain, dirudienez, batez ere) berdintasunaz ari garenez gero, ikusi behar duguna da non zegoen bitarte larriagoa goiko eta behekoen artean, Bergara eta Durangon ala Ciudad Rodrigo eta Sepúlvedan. Nekez ixil ditzakegu, bestalde, ixilerazteko gogorik bizi-nak bultzatzen bagaitu ere, hortaz bere ga-raian, ilunbezale baino argituago izanik, Foruen alde, ez kontra, mintzatu zirenak.

Gogora datozkit Humboldt (ez lituzke orain gutaz, ez urrik eman ere, orduan esan zituenak esango), Tallien gerran etsaia eta, lehentxeago, Agirre, Manuel, 1748an jaioa omen. Bere *Cartas y discursos del militar ingenuo* deritzan idazki bilduma A. Elorzari esker-rak eta A. Elorzaren sarrerarekin azaldua izan da Donostian. 1974ean. Argitaratzaileak ederki erakusten du Agirre hori, zena zelako, ezin zitekeela inolaz edozein lege zaharren aldeko izan. Hortik dator, beraz, gure haridura honen «Respuesta de un viajante a un amigo que le pidió noticias del Seminario Patriótico y del País Vascongado» (1780) irakurtzean. Gutunaren egilea, delako Agirre hori, lehenbizikoaren (Mintegiaren) aldeko izateaz gain, bigarrenak duen gobernubide eta lege-erakundearen adiskide guztizkoa agertzen zaigunean.

Argitaratzailea ere, egia e san behar badugu, miresten da zertxobait. Ez gehiegi, ordea, ezina egin bihurtzeko aski baitu auteman ezin-nak diren kausak irakur daitezkeen hitzen truk eta ordain erakartzea. Esate baterako, hemen Agirrek dioenak «supone un curioso olvido, no sólo de la documentación que... recogen los *Extractos* de la Bascongada, sino incluso de la constante crítica que recorre el resto de sus pá-ginas. La idealización a que procede aproxima los rasgos con que describe la sociedad vasca a los del estado de la naturaleza. *Tal vez* (nik az-pimarratzen dut) *cuenta en esta actitud el rela-tivo alejamiento (!!) a que, respecto a su tierra*

*de origen, le obliga la profesión militar*». Eta etxean gelditua izan balitz, besterik ez ezagutzeak ematen zion ezjakintasunaren indarrak bultzaturik horrela mintzatu zela esango zigukeen, eta uste hau ez litzateke bestea baino desarrazoizkoago. Nolanahi ere, nahiz batera nahiz bestera, galduan gu, eta besteri uzten diot «gu» horiek nor diren aurkitzea. *Q.e.d.*

14. Bada Iztuetaren pasarte ezagun eta maiz aipatua (*Guip. prov. cond.*, «Itzaurre»-ko vi orr. ) honera ere aldatzea egoki iruditzen zaidana: «Guipuzcoano biztanle prestu guztiac badaquite arguiroqui, beren zoriona datorqui otela jatorriz dituzten Fuero onesquiatatic; bañan oec oso ta garbi gordetceco gauzaric bearrena cer dan ezagutcen dutenac, guichi dira chit. Fueroac beren oñean irozotceco quirtenic irmena eta euscarriric seguruen da Euscarazco itzcuntzari ondo contu eguitea; cergatic alcarri laztanduric arras itsatchiac arquitcen diran, batat bestea ecin laga dezaquean moduan. Euscara ill ezquero Fueroac ez dira bicico; bañan Euscara bici bada. Fueroac piztuko dira. Fueroac nai dituanac, maite izan bear du Euscara; eta Euscara maite dabenac, Euscaldunai Euscaraz bear die itzeguin ta adierazo, berai dagozquioten gauza guzti guztiac [Eta horrexegatik eta horientzat, euskaldunentzat, egin zuen euskaraz liburu hau Iztuetak]. Bestela, zapuztuko da Euscara, muishinduco dira Euscaldunac, eta igues-eguingo dute Fueroac.»

Unatuxe eta are gehiago unatzeko bidean zegoelarik, hizkuntzak iraun zuen dirudienetz tartakideak baino luzaroago. Eta Iztueta ez zen, oraingoz ikusten dugunez, arras oker ibili bere etorkizunarekiko usteetan. 1876 ez zen guretzat hilotza izan, soil-soilik, nolazpait ere pizkunde-dei bihurtu zitzaigulako, kultur arloan batez ere. Erdaraz bai, baina baita euskaraz ere, lehen gertatu ez zena gertatu zen geroago. Larregi opa baikenion politikari (edo politika gisako zerbaiti) eta gutxiegi horri zuzenean ez zegokionari.

Aski dugu hitz bitan bake ondokoak gogoratzea. 1876an agertzen dira dagoeneko molde Hermilio Oloriz eta Arturo Campion; 1877an, Becerro de Bengoa. Urte honetan hasten du Manterola donostiarra *Cancionero vasco* delakoa, eta 1880an sortu *Euskal-erria* aldizkaria, 1919an ondorengoak utzirik ahituko zena. Orain behar bada gehiago erabiltzen den Salaberri mauletarraren bilduma, *Chants populaires*, 1870ekoa da.

Iraupen eskaseko *Revista Euskara* eta *Revista de las Provincias Euskaras*, Iruñean eta Gasteizen, 1878koak dira. Urte berean argitaratzen da *Iriyarena*, bi urtez lehenago Ziburun

antzeztua. 1879an *Amaya* (eta barka biezadate erdarazkoen eta horrelakoen alde ez daudenak), baita ere *Piarres Adame-ren* «aipamen onez» saritua izan zen pasarte, Donostiako *Euskal-izkribatzailleen indar-neurtzea-n*.

Muga joa dut, jo ta pasea ere bai. Legeak debekatzen dit orainengoez mintzatzea. Eta etorkizunetzko, ezinak ez baldin badu legerik, alferrik litzateke deus esatea. Beraz,

*Han batez beud, erranak  
agerriz dadutzanak,  
Eztazkit, ezterrazket  
Gordailuan daunzanak.*

#### AZKENALDEKO HITZAK

Ahalik eta trinkoen bildu gogo nuen gaia: lortu dudana ala ez, besterik da. Horrexegatik, bada, aipamenak eta gisa horretakoak hutsean edo hutsaren hurrenean utzi nituen.

Endrike Knörrek eskura zidan Landazuri-  
ren testu ezaguna; liburu horrek badu beste edizio bat, Gasteiz, 1976an argitara irten zena. Beragandik jaso dut, gainera, Landazuriren *Los compendios históricos de la Ciudad y Villas de la M.N. y M.L. Provincia de Alava*, Gasteiz 1798; eta oraintsu 1976. Hemen ere bada berri labur bat «Nanclares» deritzan zatian, 147. orr. *Piarres Adame-ren* aitzindari Donostian saritu eta argitara zuten «pasarte», liburuxka baino bederatziren bat urte lehenago azaldua, I. Sarasolari eskerrak ezagutu dut.

Txirritarenak A. Zavalak «Auspoa» sailean atara zituenetz hartu ditut: bitan eta bitara argitaratuen artean eginikako aukera nerea da, ezinbestean. Goien, 12. aldatu bertsoak bi lekutan aurkitu ditut zenbait aldaera gora-behera. Azkeneko aldiz, A. Irigoyen-ek azaldu ditut: «Bilbo eta euskara», *Euskera* 22 (1977), 385-425 eta batez ere 419 eta hurrengoetan datorren «Gaboneco cantia vizcaitar guztientzat, euscaldun emacume batec ateria 1819garren urtian Abandoco elextatian» (beste bertso pare bat ere jaso dut lan horretarik). Gehienak lehenago ere aurki daitezke Urkixok *RIE* Ven eman zuen bilduman: «Fábulas en dialecto vizcaíno», 1 (1907), 88 hh. (urtea ezaguna da, lehenbizikoa delako eta baita ere, hain justu, hor bertan datorrelako harako Dodgson-en berri hura). Hemen dihoazkigunak 91-92 orrialdeetan daude «Anchinaco euscaldunen alabantzac» izenarekin, urtez 1817. Bilduma Aita Zabala bilbotarrak egin zuen, noski, eta Azkuek Parisen jaso, baina esku artean darabilgun bertso saila «Doña María Vicenta Moguelena» omen da, «euscaldun emacume batec ateria», beraz.

Direlako bertsook, dioena ongi hartu badut, Berlinen 1857an agertu bezala argitara omen ditu Irigoyenek (396 orr.). *Mahn-en Denkmäler der buskischen Sprache* ezagunetan irten omen ziren: liburuxka ez dut orain helmenean. Nolanahi ere, ikus daiteke, geroxeago, Xabier Altzibar, «Bizenta Antonia Mogelen biziaz eta lanaz zenbait argibide». *Euskera* 27 (1982), 457-494.

Ez dagokio lekuari, eta ez dihoakit niri, zein den zein baino goiztarrago erabakitzea. Aurrean erakusten dituzten urteak fidagarri badira, «Doña María Vicenta»-rena «euscaldun emacume bat»-ena baino zaharragoa da bi urtez. Haren saila honena baino laburragoa da zenbait bertsoz, eta ez hain «bizkaitarra» gainera, iruditzen zaidanez. Ikus, bestela, elkarren parean batenak eta besterenak: *euren (euskaldunen) mugetatic / Vizcaico lurretic, gueure euscaldunuc / Vizcaico mendijac, euscaldun zaguiac / Vizcaico gentiac, gueure ezaugarria / Vizcaico ezaugarrija, etc.*

XVIII. mendeko eta inguruetako historilarietaz aretotik kanpora esan nuena esan dezaket

orain, jaso zutenek ez baitzuten erabat zuzenki jaso. Komeni litzaiekela, nioen eta diot, euskaraz zerbait jakitea edo, gutxieneko kontuan, euskarazkoen erdaratzaileak aldamenean edukitzea: eta haiei komeni ez bazaie ere, komeni lukete irakurleek. Kondaira ez omen da, inoiz izan zenez, errege, erregina, erregezko, handizki eta jauntxoek tirabirak lerro-lerro ipintzea kontu kontari, nahiz eta gerra, ondorengo bake eta guduak bana-banan aditzera eman. Ezin Txirritari gehiegizko sinesterik opa Cánovas zenbat tiroz hil zuten jakin nahi badugu. Kondaira, ordea, ez da holakoetan agortzen eta ez da Txirrita lekuko txarra ardurazko diren zenbait puntutan.

Garai horretaz eta ingurukoez mintzatu nahi duenak badu nondik abia, hor barrena dabilen iritzi mordoaren (beti, hala behar eta, «kontrakoen» arrazoiak eta desarrazoiak arakatzeko. Lehengoez gainera, leku nabarmen batean agertu berria da gure kaltetan aginte osoa duen harako *damnatio memoriae* hura, hemen «Adiskideen» kaltetan, salaketarako izan ezik. Eta gaitz erdi gure arbasoen izenak ixilpean eta ilunbetan gelditzen direino.